

ברכות כלליות וברכות פרטיות

תנן בברכות (מ.) "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא ועל כולם אם אמר שהכל נהיה בדברו יצא". יוצא מדברי המשנה דיש ברכות פרטיות כגון בורא פרי העץ שמברכין דוקא על פירות העץ לאפוקי פירות הארץ. ויש ברכות המשמשות גם כברכות כלליות, כגון בורא פרי האדמה שנתקנה כברכה פרטית על פירות הארץ ומשמשת גם בתור ברכה שיוצאים בה בדיעבד על פירות העץ. וכן ברכת שהכל נהיה בדברו משמשת כברכה פרטית לאוכלים שאינם גדולי קרקע כגון דגים וגבינה (שם מא:), ומשמשת גם בתור ברכה כללית לכל מיני המאכלים, שיוצאים בה בדיעבד.

ובהמשך המאמר נבאר בעזה"ש דני משנה זו, ונביא מחלוקת הפוסקים אם יש עוד ציורים שברכה כללית תפטור בדיעבד דבר שלכתחלה צריך ברכה פרטית משלו.

א. בירך בורא פרי האדמה על פירות האילן

איתא בגמ' (מ.) דדברי מתניתין "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא" הם לפי שיטת ר' יהודה, הסובר דעיקר אילן ארעא. ופירש"י "עיקר כל הפירות היא הארץ והכל גדל הימנה". שיטת ר' יהודה היא במשנה בבכורים (פ"א מ"ו), דתנן "יבש המעין ונקצץ האילן מביא ואינו קורא ר' יהודה אומר מביא וקורא". ומבואר שם ברש"י שלפי ת"ק שאם נקצץ האילן אחר שלקט הפירות א"א לקרות פרשת בכורים שהרי לא יכול לומר "מן האדמה אשר נתתה לי" כיון שהאילן הוא האדמה שמבואר בפסוק וכיון דנקצץ ליכא אדמה. אמנם, ר' יהודה ס"ל שעיקר האדמה שבפסוק הוא קרקע העולם וכיון שעדיין נשאר קרקע עולם מביא וקורא, דשפיר יכול לומר "מן האדמה אשר נתתה לי". ולענין הלכה מבואר בתוס' (בסוגיין, מ. ד"ה רבי יהודה) דנראה דקיימא לן כר' יהודה דהרי סתם מתניתין כוותיה.

אולם, שיטת הרמב"ם בזה צ"ב. ז"ל בהל' ברכות (ח:י) "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא, ועל פירות האדמה בורא פרי העץ לא יצא", והיינו כסתם מתיניתין אליבא דר"י. ועיין בכס"מ שהיה לפנינו נוסח אחר בדבריו: "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה ועל פירות האדמה בורא פרי העץ לא יצא", והיינו דלא כר"י. ויש סיוע לגירסא זו מדברי הר"מ בהל' בכורים (ד:יב) "הפריש בכוריו ויבש המעיין או שנקצץ האילן מביא ואינו קורא לפי שזה כמי שאין לו קרקע שהרי אבדה". יוצא שהר"מ פסק כת"ק דפליג אר"י, ולכאורה צריך לפסוק גם בהלכות ברכות דלא יצא.

מיהו, עיין עוד בכסף משנה (פ"ח ברכות הל"י) שכתב דאין לדחות הגירסא דיצא אע"פ שהר"מ פסק כת"ק בהל' בכורים, וה"ט משום דאיתא בירושלמי (ו:ב) "אמר רבי יוסי דברי הכל היא פירות האילן בכלל פירות האדמה ואין פירות האדמה בכלל פירות העץ" (ועיין בפירושו אור יעקב שם).

ברם, יש לעיין בדעה הראשונה בירושלמי (פ"ו ה"ב), הסוברת דמתני' אליבא דר' יהודה: "רבי חזקיה בשם ר' יעקב בר אחא דר' יוצא היא דר' יודה עביד את האילנות בקשים", וז"ל פירושו אור יעקב:

דר' יודה עביד את האילנות כקשים. לשיטתו, אין האילן אלא כקשים (גבעולים) של תבואה. שאע"פ שהתבואה והירקות עולים מן הקשין ולא מהאדמה עצמה קורא עליהם מקרא בכורים אף אחר שקצר את הגבעולים, לפי שחשובים פרי האדמה ולא פרי הקשים. כמו"כ פרי העץ לר' יהודה, הארץ היא העיקר והאילן הוא רק כקשין של התבואה. שדרכה יונקים הפירות מן האדמה, לפיכך יכול לקרוא עליהם אף שהאילן נקצץ, וכמו"כ לענייננו אם בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא, אבל לשיטת חכמים שמייחסים הפירות אחר האילן, אם בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה לא יצא.

ונראה לפרש שעפ"י המציאות אין הירקות יוצאים מהאדמה ממש אלא הגבעולים יוצאים מן האדמה והירקות או הזרעים יוצאים מהגבעולים. שיטת ר' יהודה היא שכשם שהירקות נקראים פרי האדמה אע"פ שאינם יוצאים ישר מהאדמה, הוא הדין נמי פירות העץ נקראים פרי האדמה אע"פ שאינם יוצאות ישר מן האדמה אלא דרך עץ. ולפי טעם זה י"ל גם כן שאם נקצץ האילן מביא וקורא שפרות האילן הן פירות האדמה גמורים. אולם שיטת תנא קמא נראה דשאני גבעול של הירקות והזרעים שאינו דבר של קיימא

וממילא נקראים פירות הארץ. אולם פרי העץ שהעץ הוא דבר של קיימא, מתיחס הפרי רק לעץ ולא לאדמה. ויש להשוות דעה זו עם הבבלי דשם איתא דמתני' אתיא כר' יהודה דאמר עיקר אילן ארעא הוא.

אולם, עיין עוד בזה בפני יהושע (דף מ. ד"ה בירך) שתמה על תירוצו של הכס"מ שהר"מ נקט כשיטה בירושלמי שהמשנה אליבא דכו"ע, דלמה הירושלמי פסק כירושלמי נגד הבבלי. ולכן כתב הפנ"י ליישב בענין אחר, וזת"ד: התוס' כתבו דנקטינן כסתם משנה דברכות, ולכאורה יש להקשות דבמס' בכורים יש מח' בזה ונמצא דיש כאן סתם ואח"כ מח', ואין הלכה כסתם בכי האי גוונא. ותירץ דכיון דהסתם ואח"כ מח' בשתי מסכתות וקי"ל דבשתי מסכתות אין סדר למשנה (ע"ז ז.). וא"כ הוי ספק אם כאן סתם ואח"כ מח' או מח' ואח"כ סתם וממילא פסקו הרמב"ם והתוס' לקולא דיצא בדיעבד, דספק ברכות. עכת"ד. ונראה שהפנ"י כוון בזה לראבי"ה (סי' קי"ג) שכתב "כיון דלא ברירא לן, דדילמא מחלוקת ואח"כ סתם הוא, הוה ליה כספיקא דרבנן בברכות".

ותירץ השאגת אריה (סי' כ"ג) באופן אחר, על פי דברי התוס' (ביצה ב: ד"ה הני), שאפילו אם נאמר דבסתם ואח"כ מח' אין הלכה כסתם, הסתם הוי כרבים. נמצא שלשיטת ר' יהודה יש תוקף של רבים, ואיכא רבים (שיטת ר' יהודה) כנגד רבים (שיטת ת"ק בבכורים דמביא ואינו קורא). וכיון דהוי רבים כנגד רבים הוי ספיקא דדינא.¹ ועיין עוד מה שכתב השאגת אריה בביאור הענין.

ב. ועל כולם אם אמר שהכל נהיה בדברו יצא

הרי מבואר במשנה דברכת שהכל היא ברכה כללית הפוטרת את כל האוכלין, נוסף על מה שהיא ברכה פרטית על דברים שאינם גדולי קרקע. ועיין בגמ' (מ:) שנחלקו בזה האמוראים, דרב הונא אמר חוץ מן הפת ומן היין ורבי יוחנן אמר אפילו פת ויין. וקי"ל כר"י (או"ח רו: א).

¹ ועיין בהערות הרה"ג ר' דוד מצגר (עמ' קמ"ח אות ג') על השאג"א, שהביא בשם בעל אור החיים הקדוש בספרו ראשון לציון שלכתחלה בספק לו במין עץ או אדמה יברך שהכל. אולם כבר העירו בגמ' הלכה ברורה שהשו"ע לא פסק כן, שכתב (רו: א) "בירך על פירות האילן בפה"א יצא אבל אם בירך על פרי האדמה בורא פרי העץ לא יצא הלכך אם הוא מסופק בפרי אם הוא פרי העץ או פרי האדמה מברך בורא פרי האדמה".

בביאור היסוד שיוצא אם ברך שהכל על כל מאכל, עיין בספר שארית יוסף (ח"א סי' ד') להגר"ש וואהרמאן שליט"א (וכן שמעתי ממו"ר הרה"ג ר' משה דימנטמאן שליט"א בשיעורו בכולל מורשה, קיץ תשמ"ז). וז"ל:

ומבואר מזה דאיכא ב' דינים בברכות הנהנין. (א) חיוב ברכה דילפינן מברהמ"ז והיא ברכת הודאה וכמבואר ברש"י ברכות (מח:): כשהוא שבע מצוה לברך ולהודות על שבעו כשהוא רעב והוא בא להפיק את רעבו עווי ברייתו של הקב"ה לא כש"כ שזה צריך לברך להקב"ה יותר ומבואר דהן גדר דהודאה. (ב) חיוב ברכה שמשום שאסור ליהנות מן העוה"ז בלא ברכה ושוב באה הברכה להסיר איסה"נ המוטל על האכילה וכו', ואולי י"ל דבר חדש דהא דאיתא בברכות (מ.ו.) ועל כולם אם אמר שהכל נהיה בדברו יצא ומבואר דברכת שהכל פוטרת כל האוכלים דהכוונה דברכת שהכל מסירה את האיסור הנאה שמוטל על האוכל ושוב מותר באכילה אבל ש"מ הגדר דחיוב הודאה (דהיינו המצוה שילפינן מברהמ"ז) לא נתקיים עד שמברך את הברכה המיוחדת לאותו המין.

ועיין עוד בספר שלמי ניסן על פרק כיצד מברכין (סי' ח') שהביא דברי ריטב"א (ברכות לה.) ד"ה אלא אמר רבא שכתב "וה"ה שאפילו לא ידע אלא ברכת שהכל יצא בה ידי מעילה. דתנן על כולם שאמר שהכל יצא. אלא לכתחלה צריך ללמד כל הברכות, כדי שיברך ברכה הראויה לכל דבר ודבר". וכתב השלמי ניסן וז"ל:

נראה דהך דינא דאם בירך על כולם שהכל יצא אינו רק דין בדיעבד כיון דהוי ברכה כללית פוטר בה כל הדברים, וכמו דאם בירך על פרי העץ בורא פרי האדמה יצא בדיעבד, אלא דברכת שהכל היא ברכה שבאה להפקיע מידי מעילה והוי ברכה כללית שפוטרת ומפקעת מדין מעילה, ואע"ג דעדיין לא קיים מצות ברכה שתיקנו חכמים. מ"מ כל שבירך ברכת שהכל והפקיע הדין מעילה, שוב אינו יכול לברך ברכה הראויה לאותו דבר, כיון שכבר אין איסור מעילה על הך דבר מאכל. וחז"ל תקנו חיוב ברכה רק כשיש גם דין איסור מעילה וזהו שכתבו הריטב"א ותרי"י דאפילו לא ידע אלא ברכת שהכל נפטר ויצא בה ידי מעילה אלא דלכתחלה צריך ללמוד הלכות ברכות כדי לברך ברכה הראויה.

ועיין עוד בכל המקורות הנ"ל, שביסוד זה שברכת שהכל מתרת האיסור אך אין כאן קיום הודאה, יש לבאר עוד כמה עניינים בהל' ברכות. קי"ל בסי' רי"ב סע' א' ברמ"א שאם אוכל עיקר פוטר הטפל, אולם אם אוכל הטפל תחלה צריך לברך עליו שהכל, ויש לבאר דכיון שהוא טפל אין בו חשיבות לברך עליו ברכה מפורטת, ובעלמא אמרינן דעיקר פוטרתה. אולם אם אוכל הטפל תחלה כיון דאכתי נהנה מאוכל יש כאן איסור הנאה וע"י ברכת שהכל ניתר האיסור.

וכן פרשו המקורות הנ"ל שיטת הרמב"ם בסוגיא דשתיית שמן. דאיתא בגמ' (לה:): שהאוכל שמן בעין אינו מברך בורא פרי העץ שהשמן אזוקי מזיק. וכתב רש"י (שם לה: ד"ה אוזוקי מזיק) שאינו מברך כלל. אולם הר"מ (הל' ברכות ח:ב) נקט דמברך שהכל. ובביאור הדבר י"ל דכיון שמזיק אין לו חשיבות וממילא אין כאן חיוב ברכה פרטית בתור מצות שבח והודייה, אבל כיון דסוף כל סוף נהנה יש כאן איסור מעילה וברכת שהכל מתירתו.

ועוד ביארו שיטת הכל בו (הל' סעודה סי' כ"ד) שהביא בשם רב אחאי גאון שברכה ראשונה טעונה שיעור אכילה. וכתב שם שי"א שעל פחות מכשיעור מברך שהכל. וכן כתב רבינו יונה בפרק כיצד מברכין (כו.-כו: בדפי הרי"ף, ד"ה אני ראיתי). וכן מובא בארחות חיים (הל' סעודה אות כ"א).

ובביאור הדבר כבר פירשו שאם אכל כשיעור מחוייב בברכה ראשונה משני טעמים: א', חיוב שבח להקב"ה על אכילה, דילפינן מברהמ"ז דכשהוא שבע מברך כשהוא רעב לא כל שכן, וחיוב זה דוקא כשיעור דומיא דברהמ"ז. ב', חובה מחמת שאסור ליהנות מעוה"ז בלא ברכה. אם אכל פחות מכשיעור אין כאן חובה מחמת שבח, שזה ילפינן מברהמ"ז ודיו להיות כמותה, בכשיעור. אבל עדיין יש חובה מחמת שאסור ליהנות מעוה"ז בלא ברכה, וחובה זו שייכת אפילו בפחות מכשיעור. אולם חובה זו שאסור ליהנות אינה טעונה ברכה פרטית, ובשהכל שפיר פטרינן ליה לכתחלה.

ג. בורא פרי העץ על היין

ויש לעיין אם מהני ברכת בורא פרי העץ בדיעבד על היין. מצד אחד י"ל שכיון דתנן (לה.) "על פירות האילן הוא אומר בורא פרי העץ חוץ מן היין שעל היין הוא אומר בורא פרי הגפן", אלמא דיין חלק מפירות האילן אלא

שנתקנה לה ברכה מפורטת משום חשיבותה (כדאיתא בגמ' לה:). וא"כ ברכת בורא העץ היא ג"כ ברכה כללית וכוללת פרי הגפן. אולם, לאידך גיסא י"ל דכיון דמחמת חשיבותו נתקנה לו ברכה מיוחדת אינו יוצא אם בירך בפה"ע. ובספר שלמי ניסן (סי"ט) ביאר עוד דאע"פ דקי"ל (ברכות מ:) כר' יוחנן דאם בירך שהכל יצא אפילו על פת ויין שהם חשובים, אין להוכיח מזה לנדון דידן. דשאני שהכל שמעיקרא נתקנה כברכה כללית ומהני אפילו על דברים חשובים כפת ויין, משא"כ בורא פרי העץ דנתקנה רק כברכה פרטית על פירות האילן חוץ מן היין.

בשאלה זו דנו הראשונים וגדולי האחרונים. בתוס' ברכות (יב. ד"ה לא לאתויי) כתב "ומיהו היה אומר ר"ח אם היה יודע בירור שטעה בדיבורו שאמר בורא פרי העץ תחת בורא פרי הגפן דבתוך כדי דבור יכול לחזור בו".² וכתב רע"א בגליון הש"ס שנראה דס"ל לתוס' דרק בכי האי גוונא דתיקן עצמו בתוך כדי דיבור יצא ידי חובתו. אולם, עיין בשו"ת גינת ורדים לרבינו אברהם הלוי זצ"ל (סי' י"ט) שכתב שאפשר שאין לדייק מזה דלא יצא כי עיקר כוונת התוס' להעיר על הדין דמהני תוך כדי דיבור, ומ"ש בבורא פרי העץ על היין הוא דוגמא בעלמא.

עיין שם עוד בגליון הש"ס שהביא תשובת ר"י הלוי (מובא במג"א רח:כו, והוא שו"ת מוהר"י הלוי למוהר"ר יעקב לבית הלוי כלל ה' סי' מ"ז, עיין שם המעשה שעליו נכתבה התשובה) שנקט דלא יצא אם בירך בורא פרי העץ על היין. וז"ל תשובה זו דנה בשליח צבור שבירך ברכות האירוסין תחת החופה ובמקום לומר בורא פרי הגפן על היין טעה ואמר בורא פרי העץ, ואמרו לו לחזור ולברך בורא פרי הגפן. ולא הסכים הש"צ, וטען שאם בירך בורא פרי העץ על היין יצא בדעבד. והיה נוכח שם חכם אחד שגער בו ונדהו על שלא חזר. והש"צ השיב דאדרבא, החכם חייב נדוי מפני שנדהו שלא כדין. ושוב שאלו למוהר"י הלוי שיברר הדין. והשיב המוהר"י הלוי שהדין עם החכם, שלא יצא הש"צ ידי חובתו. וז"ל:

אבל ביין ברכתו הכולל אינה בורא פרי העץ רק ברכתו הכולל היא שהכל כמו שאר מי פירות ואם כן אם בירך בדיעבד הברכה הכוללת שלו שהיא שהכל פשיטא דיצא

² והמקור לזה במרדכי (סי' לב) ממהר"מ מאברא, ועי' ספר ברכת ה' להרה"ג ר' משה לוי זצ"ל.

אבל ברכת בורא פרי העץ אינה הברכה הכוללת לייך דכבר יצא מכלל פרי וקל להבין. והוא חלוק נכון ולהכי אם כן כל הפוסקים דפסקו כמתניתין דבירך על פירות האילן כו' סברי לה ג"כ כהר"מ דאם בירך על היין בורא פרי העץ צריך לחזור ולברך והיינו משום דלא דמי למתניתין וא"כ פשיטא שהש"ץ טעה במה שלא חזר לברך בורא פרי הגפן.

ועוד הוסיף שאפילו את"ל דבעלמא אם בירך בפה"ע על היין יצא, ה"מ כשמברך על יין של רשות. אבל בברכת אירוסין שיש חובה לברך על היין י"ל שברכת היין אינה בגדר ברכת הנהנין רגילה, שאפשר לומר בה שברכה כללית תפטור ברכה פרטית. אלא צריך לברך ברכת בורא פרי הגפן דוקא (ועיין בזה בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' י"ח אות ו').

אולם, הרבה מגדולי הראשונים והפוסקים ס"ל דאם בירך בורא פרי העץ על היין יצא בדיעבד. עיין עוד בגליון הש"ס (ברכות יב.) הנ"ל שתמה על דברי מוהר"י הלוי וז"ל:

ותמוה לי דהא יין שם פרי עליו דהא מברכין בפה"ג וא"כ שפיר מברך בפה"ע אלא דהיה לו לברר יותר שהוא מגפן וא"כ לא גרע מבירך שהכל דקי"ל דיוצא. אח"ז מצאתי בעזה"י בתשובת גינת ורדים חלק או"ח סי' י"ט דהעלה דלעיקר דיצא.

וכן מבואר בפירוש הרא"ה (מ. ד"ה ופוס'), ובהל' ברכות להריטב"א (פ"ב הל' י"ד, וכ"כ עוד בפ"ג הל' י"א), דאף בבירך בורא פרי האדמה על היין יצא בדיעבד. וגם באבן העזר (סי' רח: יד) נקט דיצא בדיעבד אם בירך בפה"ע על היין. והעיר מדברי הגמ' (נ:): לגבי יין חי דרבי אליעזר סובר דמברך עליו בורא פרי העץ ורבנן סברי דמברך בורא פרי הגפן. וז"ל:

ועל כרחק לא פליגי עליה רבנן אלא לכתחלה דסבירא להו דמברך עליו בורא פרי הגפן. אבל בדיעבד לא פליגי דשייך ביין ברכת בורא פרי העץ, ולדברי ר"י הלוי הוה ליה לברך על יין חי שהכל וכו' ועי"ש שהסיק סוף דבר נראה לי פשוט אי בירך על היין בורא פרי העץ יצא, וכן משמע דברי כסף משנה פ"ד (ברכות ה"ו) דפסק פת שבירך עליו בורא פרי האדמה יצא, וזה כדברי. וזה נראה לי ברור.

ד. בורא פרי האדמה על פת

והראשונים וגדולי הפוסקים ג"כ דנו במי שבירך בורא פרי האדמה על הפת אם יצא בדיעבד. והבאנו לעיל בסוף דברי האבן העוזר שהשוה זה לשאלה דלעיל לגבי בורא פרי העץ על היין. אולם, נבאר לקמן שאע"פ שיש צד להשוותם יש ג"כ צד לומר ששונים, ודלקמן.

המקור שהביא האבן העוזר לנ"ד הוא מדברי הכסף משנה (הל' ברכות ד:ו). וז"ל הר"מ שם: "בירך על הפת פטר את הפרפרת שאוכלין בהן הפת ממיני התבשיל ופירות וכיוצא בהן אבל אם בירך על הפרפרת לא פטר את הפת". ובכס"מ העיר וז"ל:

וא"ת במאי עסקינן אי בשברכותיהם שוות אמאי אין פוטרים זה את זה ואי בשאין ברכותיהן שוות היכי אפשר לומר במקצתם דפוטרים זה את זה ועוד שהרב ז"ל כתב דפרפרת היינו תבשיל ופירות וכיון דאין ברכתן וברכת הפת שוה פשיטא דאין פוטרות את הפת דהיאך הוה אפשר לומר דברכת כפה"א או העץ יפטור ברכת הפת וכן היאך אפשר דברכת מ"ק שהיא במ"מ יפטור ברכת תבשיל ופירות או איפכא וי"ל דכיון דתנן על הכל אם אמר שהכל נ"ב יצא וה"נ אפשר לומר שאם בירך על הפת בורא פרי האדמה יצא דהא פרי האדמה הוא ואפשר דאפילו בירך בורא פרי העץ יצא וכמ"ד עץ שאכל ממנו אדם הראשון חטה היה. וכן י"ל דברכת במ"מ פוטר ברכת תבשיל ופירות מיהו ה"מ כשבירך על הדבר עצמו ברכה שאינה מיוחדת לו כגון שבירך על הפת עצמו שהכל נ"ב יצא אבל אם בירך על הפרפרת שהנ"ב לא פטר את הפת וע"פ זה תקיש בשאר ברכות על הדרך שכתבתי.

אלמא דס"ל להכס"מ שהדין שבירך על הפרפרת לא פטר את הפת מיירי בברכה ששייך בדיעבד על הפת, כגון בורא פרי האדמה, או שהכל על הפרפרת. לכן יש כאן חידוש, דאם בירך בורא פרי האדמה או שהכל על הפת יוצא, ולהכי הו"א דאם בירך בורא פרי האדמה או שהכל על הפרפרת דג"כ פוטר הפת. קמ"ל דכיון דהיא ברכה הפוטרת רק בדיעבד, מהני רק אם בירך על הפרי עצמו ולא על הפרפרת. ודין זה יבואר עוד לקמן. אבל מדברי הכס"מ נראה שמצדד דמהני בורא פרי האדמה על הפת.

וגם בשאלה זו כבר דנו הראשונים וגדולי האחרונים. בחידושי הרא"ה (מ.) כתב דיוצאין בברכת בורא פרי העץ על היין כדיעבד. ולעומת זה כתב "אבל לענין פת מסתברא דלא דלחם כתיב בתורה וכן כל שברכתו בורא מיני מזונות מסתברא דלא נפיק בברכת דאית ביה לישנא דפירי". וכן מבואר בהל' ברכות להריטב"א (ג:יב), דכל שאין בברכתו לשון פרי, כגון פת וכיוצא בו, אינו יוצא בברכה שמזכיר בה פרי, אבל בשהכל יוצא. נמצא שלפי הראשונים הנ"ל דין בורא פרי האדמה על פת שונה מדין בורא פרי העץ על יין.

אולם, באלפסי זוטא (ברכות פ"ו) חלק על זה, וז"ל "וכן בורא פרי האדמה פוטרת פירות האילן מברכה שלפניהם שאפילו ז' מנים ואני אומר שהיא פוטרת אפילו פת ויין. דומיא דשהכל וכן בפה"ע פוטרת את היין כדיעבד".

ה. בירך בורא מיני מזונות על שאר אוכלים

ישנה מחלוקת הפוסקים אם ברכת בורא מיני מזונות יכולה לשמש כברכה כללית לכל מיני אוכלים חוץ ממים ומלח (שאינן נקראין מזון), כדאיתא בברכות (לה:): הנודר מן המזון מותר במים ובמלח.³ וז"ל החיי אדם (הל' ברכות נח:ג) שכתב "נראה לי דאם ברך בורא מיני מזונות על כל דבר יצא, דבלשון תורה הכל נקרא מזון חוץ ממים ומלח" (עיי' שם בנשמת אדם, וכן מבואר בכסף משנה הנ"ל בהלכות ברכות ד:ו). וכן פסק הביאור הלכה (קסז: ד"ה במקום), וז"ל:

ואם בירך במ"מ דעת הרבה אחרונים דיצא כדיעבד וא"ר בשם הדרישה בסימן קס"ח כתב דברכת בורא מיני מזונות היא ברכה כוללת כמו שהכל ויוצא על כל דבר דכל מילי מיון זיין (חוץ ממים ומלח) וכן כתב הח"א בכלל נ"ח עיי"ש בנ"א.

דברי הדרישה הם בסי' קס"ח לגבי המחלוקת המובאת בב"י בהגדרת פת הבאה בכיסנין. וז"ל: "ולענין הלכה כיון דספיקא במידי דרבנן הוא נקטינן כדברי כולם להקל וכו' ואינו מברך עליהם המוציא ושלש ברכות אלא אם כן קבע סעודתו עליו וכו'". כלומר שהב"י נקט דמברכין בורא מיני מזונות על כל

³ שוב ראיתי בספר שערי ברכה להרה"ג ר' שמואל יוסף שטיצברג שליט"א (עמ' רמ"א ס"ק כ"ז) שהביא מהשדי חמד (ברכות א' ס"ק ל"ו) שי"א שאע"פ דכל מילי אקרי מזון, ברכת במ"מ לא מהניא כדיעבד אלא בתמרים ויין (עיי' ברכות יב. דתמרי זייני ולה: חמרא סעיד).

סוג של פת הבאה בכיסנין א"כ קבע סעודה עליו ואז מברכין המוציא. וז"ל הדרישה בביאור הב"י: "אפשר משום שהדין שברכת בורא מיני מזונות היא ברכה כוללת כמו ברכת שהכל ולכן יש לברך על כולם בורא מיני מזונות ובברכה אחרונה מקילים ומקצרים ומברכין מעין שלש".

ולכאורה יש להעיר על דבריו, דאפשר שבורא מיני מזונות מהני על פת הבאה בכיסנין לא משום שהיא ברכת כוללת כמו שהכל, אלא משום דברכת במ"מ שייכת למאכל העשוי מחמשת מיני דגן. ואפשר שאם בירך על גבינה או דגים בורא מיני מזונות לא יצא אפילו בדיעבד. אולם עיין בערוך השלחן (קסז:יט) שכתב דלא מיבעיא דלא יצא אם בירך בורא מיני מזונות על גבינה ודגים, אלא אפילו אם בירך על הפת בורא מיני מזונות לא יצא, דרק שהכל היא ברכה כוללת, כדאיתא במשנה (מ.). אולם, עדיין אפשר לחלק בין פת מזונות לשאר אכלין, דסוף סוף מחמשת המינים היא.

והא דתקנו חז"ל ברכת בורא מיני מזונות על האורז, י"ל שהוא משום דהוי דומיא דחמשת המינים, שכותשים אותה ועושים קמח ופת ממנה.

ו. גדר הדין שברכה כללית פוטרת חיוב ברכה פרטית

דברינו הקודמים הם שיטות הפוסקים בנוגע לאיזה ברכות נקראות ברכות כלליות ויכולות לפטור מחיוב ברכות פרטיות. ואכתי יש לבאר מתי מועילה ברכה כללית לפטור מחיוב ברכה פרטית. איתא בגמ' (מא.) "אמר עולא מח' בשברכותיהן שוות דרבי יהודה סבר מין שבעה עדיף ורבנן סברי מין חביב עדיף אבל בשאין ברכותיהן שוות ד"ה מברך על זה וחוזר ומברך על זה". וז"ל רש"י ד"ה אבל: "ואע"ג דתנן (לעיל דף מ.) בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא ה"מ בחד מינא וטעה ובירך עליה בורא פרי האדמה אבל צנון וזית ובירך על הצנון לא נפטר זית". בפשטות נראה מרש"י שאם בירך בורא פרי האדמה על ירק ורוצה לפטור בברכה זו פרי העץ לא יצא ידי חובתו. דכיון דחלה הברכה על מין פרות האדמה שוב אינה מועלת לפטור מין אחר שאינה ברכתו המפורטת. ורק יוצא אם בירך בורא פרי האדמה על פירות האילן עצמם.

אולם, כתבו תר"י (כח: בדפי הרי"ף ד"ה אבל):

ועוד בא להשמיענו שאם בירך תחלה על המין האחד בורא פרי האדמה והביאו לפניו מין אחר שברכתו בורא פרי העץ צריך לברך עליו בורא פרי העץ ואינו נפטר בברכת בפה"א

שבירך מתחלה על הראשון ואע"ג ששנינו בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא זהו כשמתכוין לברך על אותו הפרי עצמו אבל הכא שבשעה שאמר בורא פרי האדמה לא נתכוין לברך על פרי העץ צריך לחזור ולברך בפה"ע שאינו נפטר בברכת בפה"א.

משמע דכל היכא דנתכוון לפטור אוכל ע"י ברכה כללית שפיר דמי. ובב"י העיר שרבנו יונה חולק על שיטת רש"י הנ"ל.⁴ ובס' מגילת ספר (סי' כ"ד) להרה"ג ר' אוריאל אייזנטל שליט"א העיר שהגר"א (בביאורו רו:ד) השווה דברי רש"י ותר"י. דהיינו, רש"י מיירי רק באופן שאינו מתכוון לפטור, אבל אם מתכוון לפטור פרי העץ בברכת בורא פרי האדמה על ירק וכיוצא בזה, שפיר יוצא.

ובביאור המח' עיין עוד ס' מגילת ספר (שם עמ' ק"כ) שכתב וז"ל:

ועיין בפמ"ג באשל אברהם (סי' רו' סק"ב ובמ"ב סק"י ובסי' קעו' בשער הציון סק"ב) דמשמע מלשונם שההבנה בזה היא שמאחר ויש לברכה מקום לחול לכתחלה לכן אין היא חלה באופן של דיעבד. דרק בטעה וברך בפה"א על פרי העץ ואין לברכה על מה לחול אלא על פרי העץ אז היא מתפרשת בדיעבד משא"כ בברך בפה"א על פרי האדמה שיש לה מקום לחול לכתחילה על פרי האדמה אין אנו מפרשים אותה ככרכה בדיעבד על פרי העץ, ובזה גופא נחלקו הראשונים. דדעת רש"י ותוס' והריטב"א שגם אם נתכוין להדיא לא תחול הברכה בדיעבד כיון שיש לברכה מקום לחול לכתחילה אבל הרבינו יונה סובר שרק בסתמא אין הברכה חלה בדיעבד כיון שיש לה על מה לחול לכתחילה משא"כ בנתכוין במפורש דאז היא חלה גם בדיעבד על פי שנתכוין.

⁴ ונראה דס"ל להרמב"ם כרש"י (הל' ברכות ד:ו) במה שביאר המשנה דבירך על הפרפת לא פטר הפת. ונראה שדברי הכ"מ הנ"ל הם כתר"י. וכתב הריטב"א ברכות (מב: ד"ה בירך) וז"ל: "ואע"ג דפת אם בירך עליו בורא מיני מזונות יצא, מידי דהוי איין דאם בירך עליו בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה יצא התם הוא במברך עליו ומתכוין לפוטרו בברכה זו. אבל הכא שמברך על דבר אחר אע"פ שמתכוין לפטור את הפת לא נפטרו וכן עיקר לדינא".

ולפי הבנה זו של הדברים היה מסתבר יותר כדעת הרבינו יונה וכמו שכתב הברכי יוסף דגדול כח הכוונה.

אולם הוסיף המגילת ספר לבאר וז"ל:

גם נראה לפי זה דבאופן שהיו לפניו שני מינים שונים של פרי העץ כגון תפוח ותפוז וברך על התפוח בפה"א דנפטר גם התפוז אף אם לא נתכוין לכך במפורש. דהרי בלאו הכי אין מקום לברכה לחול לכתחילה וגם על התפוח היא חלה רק בדיעבד ואין סיבה שלא תפטור בדיעבד גם את התפוז. וגם רש"י ותוס' יודו לזה, וכמו שברור אם ברך על התפוח בפה"א דיכול לאכול על סמך זה תפוח נוסף שהיו לפניו. הוא הדין בשני מינים שונים שברכתם בפה"ע.

אולם באות ח' שם דייק מלשון רש"י דהיכא דיש ב' מינים לא מהניא כוונה ולכן ה"ה אם בירך בורא פרי האדמה על תפוח וכוון גם לתפוז דלא מהני. וי"ל בביאור הדבר ששיטת רש"י היא שברכה כללית כמו שהכל או בורא פרי האדמה רק שייכת לפרי העץ אם בירך עליה בפרטיות, כיון שאין זה ברכתה הפרטית. והיכא דזה אותו המין, כגון שבירך שהכל או בורא פרי האדמה על תפוח בודאי שיכול לאכול תפוח אחר וכנ"ל שהרי זה אותו דבר שבירך עליו. אולם אם בירך בורא פרי האדמה או שהכל על תפוח וכוון לאכול גם תפוז אפשר שלא מהני כיון דלא בירך עליו באופן ישר.

ופסק השו"ע (רו:ב) כדברי רבינו יונה וז"ל: "היו לפניו פרי האדמה ופרי העץ ובירך על פרי האדמה ונתכוון לפטור את פרי העץ יצא". וז"ל המ"ב שם (ס"ק י').

ועיין בשע"ת דיש חולקין ע"ז וס"ל שאפילו נתכוין לפטור את פה"ע המונח לפניו לא יצא וצריך לחזור ולברך בורא פרי העץ וברכת בורא פרי האדמה לא היתה לבטלה דנתקיימה על פרי האדמה לבד ומ"מ מסיק דדיעבד אין לחזור ולברך וכדעת השו"ע דספק ברכות להקל ויותר טוב להיות נמלך שלא לאכול מיד הפרי העץ אלא לאחר זמן ויחזור ויברך עליהן.

ובמק"א כתב המ"ב (קעו:ב) וז"ל: "וכתב השיטה מקובצת שאף אם כוון בפירוש לפטור לא מהני". דהיינו, לא מהני לברך מזונות על הפרפת ולכוון לפטור הפת, וכדברי הריטב"א והכס"מ הנ"ל. והחזון איש (לד:ז) העיר

על המ"ב כאן שסתם כשיטות דלא מהניא כוונה, והקשה החזו"ן איש דלמה לא הזכיר שהמחבר (הנ"ל) פסק כשיטת רבינו יונה דשפיר מהניא כוונה. ויש שפירשו דכוונת המ"ב היא דלכתחלה יש לחוש לשיטת רש"י שלא מהני כוונה.

ובשו"ת אור יצחק להרה"ג ר' יצחק עבאדי שליט"א (סי' ס') צידד לברך פורא פרי העץ על מיץ תפוזים ושוקולד. והעיר על אלו הנוהגים לברך עליהן שהכל, שיכול לבא לידי תקלה, ש"מברך שהכל על המים וכיוצא בזה, ואח"כ שותה מיץ תפוזים או אוכל שוקולד, ואינו אומר ברכה, ובודאי שברכת שהכל לא פטרה את מיץ התפוזים והשוקולד אם ברכתם בורא פרי העץ". וביאר לי הרה"ג ר' יצחק עבאדי שליט"א שדבריו הם עפ"י השיטות הנ"ל דלא מהניא ברכה כללית בדיעבד אלא היכא דמברך על אוכל זה בעצמו. ובנידון הנ"ל רק מהניא ברכת שהכל של המים לפטור מיץ תפוזים אם ברכתו שהכל (לפי רש"י והריטב"א הנ"ל).

ז. בירך בורא העץ על פרי האדמה

הבאנו לעיל את דברי המשנה (מ.) "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא". ויש לבאר שאם בירך בורא העץ על פרי האדמה, לא יצא משום דאין לפרי האדמה שום שייכות לעץ.

אמנם יש ציור שמצינו בפוסקים שמהני בורא פרי העץ על דבר שבדרך כלל ברכתו בורא פרי האדמה. כתב המג"א (רו:א) "נראה לי דאותן הגדלים על האילן ומברך בורא פרי האדמה משום דלא נגמר פרי או שאינן עיקר הפרי, אם בירך בורא פרי העץ יצא". [מ"ש המג"א שמברכים על מקצת גדולי אילן בפה"א, הוא מדברי הגמ' (לו.) "ותנן על מיני נצפה על העלין ועל התמרות אומר בורא פרי האדמה ועל האביונות ועל הקפריסין אומר בורא פרי העץ". אלמא דיש דברים הגדלים מהעץ שאינם עיקר הפרי שאין מברכין עליהם בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.] חידש המג"א שאע"פ דבעלמא קי"ל דבירך בורא פרי העץ על דבר שברכתו בורא פרי האדמה לא יצא, ה"מ בירקות שאין בהם שייכות לפרי העץ. אבל אם בירך על גדולי העץ שאינם עיקר הגדולים בורא פרי העץ יצא בדיעבד כיון שסוף סוף הרי גדול זה הוא פרי העץ.

ועיין בספר ברכת ה' להרה"ג ר' משה לוי זצ"ל (פרק ח' עמ' קע"א במקור הברכה מספר 27) שיש לדמות דין זה להא דאיתא בטוש"ע (רח:טו)

שאם בירך בורא פרי הגפן על הענבים יצא ידי חובתו בדיעבד. וביאר שכיון שסוף סוף הענבים הם פרי הגפן ולא שיקר בברכתו שפיר יוצא בדיעבד, וה"ה אם בירך בורא פרי העץ על גדולי האילן שאינם העיקר דיוצא בדיעבד, שהרי סוף סוף לא שיקר בברכתו.

אולם, באבן העוזר (רו:א) תמה על דברי המג"א וז"ל:

אשתמיט מיניה דברי הרא"ש (ברכות פ"ו סי' ג') שהביא דברי הגאונים בקפריסין, הובא בטור ריש סי' ר"ב ובשו"ע שם סע' ו'. דמספק יש לברך בורא פרי האדמה מטעם דאם בירך בורא פרי האדמה על פרי העץ יצא וכתב הרא"ש אף דת"ק פליג קיימא לן כרב יהודה בהא עי"ש. ולדברי המג"א למה נכניס עצמנו בפלוגתא. דהרי הר"מ פסק כת"ק, אלא הוה ליה לברך בורא פרי העץ, דהא הספק משום שמא דלאו עיקר פרי הוא, וכן כתבו עוד הרא"ש (שם סי' ה') וטור ריש סי' רב בבוסר פחות מכפול. דאנן לא ידעינן שיעור כפול. על כן ברכתו בורא פרי האדמה דאם בירך בורא פרי האדמה וב', הרי באין עיקר פרי או שלא נגמר פרי. בשניהם אם בירך בורא פרי העץ לא יצא, וצריך לחזור ולברך.

הרי האבן עוזר העיר שדברי הרא"ש דלא כהמג"א שהרי הרא"ש נקט שלגבי קפריסין שהוא ספק אם הוא עיקר הפרי יש לברך בפה"א, ולפי המג"א היה עדיף טפי לברך בורא פרי העץ שבוודאי יוצא בזה, ואין להכניס עצמנו במח' ר' יהודה ורבנן אם יוצאין יד"ח בבירך בורא פרי האדמה על פירות האילן. ובספר ברכת ה' (פרק ח' עמ' קע"ב) הביא ישובים לדברי המג"א, והביא משו"ת פנים מאירות (ח"א סי' נ"ח) שכתב שהראשונים נקטו שיברך בורא פרי האדמה על הקפריסין כיון שדין שבירך האדמה על פירות האילן יצא ידי חובתו מפורש בש"ס כנ"ל, ודינו של המג"א אינו מפורש בש"ס. ושוב הביא דברי החיד"א בברכי יוסף (סי' ר"ו אות ב') שכתב לסייע לדברי המג"א מלשון המשנה "בירך על פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא", דמשמע דדוקא בפירות הארץ לא יצא אבל דבר שגדל באילן יצא. וביאר עוד החיד"א שהטעם שהעדיפו הראשונים לברך בורא פרי האדמה על דבר שגדל מן האילן ויש ספק בברכתו, הוא משום שאם בירך בורא פרי האדמה קי"ל דיוצא, ולא מתחזי כשיקרא כלל בברכתו, שהרי ברכת בורא פרי האדמה היא ג"כ ברכה כללית. אבל אם מברך בורא פרי העץ ויש כאן חשש שאין זה עיקר הפרי, ברכתו מיחזיא כשיקרא. אבל לעולם י"ל דיצא בדיעבד בכפה"ע וכברי המג"א.

ח. ברכה על גדולי מים

דנו הפוסקים אם יכול לברך בורא פרי האדמה על ירק הגדל במים בלבד. מצד אחד י"ל כיון שלא גדל מהאדמה תו לא יכול לברך בורא פרי האדמה. אבל לאידך גיסא י"ל שלשון פרי האדמה הוא לשון כללי לכל הירקות וכדומה, אע"פ שסוג זה בפרטיות הוא גדול מים. [למקורות הענין, עיין בשו"ת מחזה אליהו (סי' כ"ה) ובספר שלמי תודה, סוכות (סי' כ"ד)].

בחיי אדם (כלל נ"א אות י"ז) נקט שדבר העשוי מחמשת מיני דגן שגדל בעציץ שאינו נקוב ועשה ממנו פת אינו מברך המוציא אלא בורא מיני מזונות, כיון שאין יכולים לומר "מן הארץ". וכן ירקות שגדלו בעציץ שאינו נקוב מברכין עליהן שהכל שא"א לומר "האדמה". (עי"ש מ"ש עפ"י הירוש' כלאים פ"ז, ועפ"י הגמ' חולין דף קלט:). אמנם, בספר שלמי תודה (עמ' ש"ח) הנ"ל כתב:

ואולם לענין ברכה על ירק שגדל בעציץ שאינו נקוב. מטו משמיה דמרן החזו"א זצ"ל שהורה לברך על ירקות שגידלו בשביעית על גידולי מים (עפ"י הוראתו ז"ל) בורא פרי האדמה. ומשמע דס"ל דירק שגדל בעציץ שאינו נקוב נמי מברך עליהו בפה"א, ודלא כדעת החיי אדם הנ"ל וכו'. ואפשר דס"ל לחזו"א דאף דליכא שם אדמה על העפר שבעציץ, מ"מ לענין ברכה אין אנו דנים על ירק זה לפנינו מנין הוא גדל וצמח. אם מהאדמה או לא, אלא אזלינן בתר כללות המין, ומכל שהוא מין שדרכו לגדל ולצמוח באדמה מברך עליו בורא פרי האדמה בכל גווני, אף דעתה לא צמח מן האדמה, דמ"מ מן אדמה הוא.

הרי מחלוקת זו בין החיי אדם להחזו"א איש שייכת באופן אחר לענין מה דביארנו לעיל בענין ברכות כלליות ופרטיות. לפי החיי אדם הברכה היא פרטית כפי הנוסח, ואם האוכל אינו כפי נוסח הברכה בדיוק אין לברך כנוסח הזה. לכן אין מברכין בורא פרי האדמה על גדולי מים או עציץ שאינו נקוב. ואילו לפי החזו"א איש, נוסח הברכה הוא רק תיאור כללי למין. ולכן בורא פרי האדמה הוא תיאור כללי לירקות, וכדומה, ומברכין אותה אפילו על גדולי מים.

ט. ברכת בורא נפשות כברכה כללית

ישנו דיון בפוסקים אם ברכת בורא נפשות יכולה לפטור כל מיני אוכלין כברכה אחרונה כללית כמו שהכל לענין שהוא ברכה ראשונה כללית. וז"ל אגרות משה (או"ח ח"א סי' ע"ד):

וכן נראה לע"ד דאם הוא במקום שאין לו סדור ואינו יכול לברך בעל פה ברכת מעין שלש ועד שיוכל להשיג סדור יעבור הזמן שיוכל לברך אחריו יש לו לברך בנ"ר אף על שעור שלם מ"ן. ולכתחלה ודאי אין לו לשנות י"ן כיון שאינו יכול לברך אחריו מעין שלש אבל בעבר ושתה יש לו לברך בנ"ר משום דבורא נפשות שייך גם על כשעור אם לא יברך מעין שלש שאינו לבטלה. וכן יהיה הדין במיני מזונות ופירות דז' המינים ואף בפת אם אין לו סדור ואינו יכול בעל פה לברך אף ברכת הזן אם עבר ואכל כשעור יצטרך לברך בורא נפשות.

הרי דנקט האג"מ שברכת בורא נפשות משמשת כברכה כללית לפטור מחיוב מעין שלש. אולם, עיין בשו"ת יחווה דעת (ח"ב סי' כ"ב) שהביא מהכף החיים (רב:עט) שג"כ נקט שבורא נפשות הוי ברכה כללית. אולם עי"ש שכתב שהעיקר להלכה כראשונים והפוסקים דפליגי ע"ז, וס"ל שא"א לברך בורא נפשות במקום שיש חיוב מעין ג'. וצ"ע גם לדברי האלפסי זוטא פ"ו דברכות (שהבאנו תחלת דבריו בסוף אות ד' לעיל), וז"ל:

אבל בורא נפשות אינה פוטרת כלום מברכה לאחריהן לא במקום ג' ברכות ולא במקום מעין ג' אפילו דפרי, מיהו סגי בברכה זו על האורז לאחריו אע"פ שברכנו לפניו במ"מ, וחזן מזה אין ברכה זו פוטרת אלא במקומה.

וכן הסיק בשו"ת יחווה דעת הנ"ל וז"ל:

לכן כשאנו יודע לברך ברכה מעין שלש בעל פה. לא יברך ברכת בורא נפשות רבות. כי שב ואל תעשה עדיף, וכל החרד לדבר ה' ישנן את הברכות שתיקנו חז"ל עד שיהיו שגורות בפיו ויוכל לברך בעל פה על כל דבר מעין ברכותיו, והמברך ותברך וישא ברכה מאת ה'.